

Maja Parović-Pešikan

O NALAZIMA IZ BRONZANOG DOBA U BOKI KOTORSKOJ, NJENOM ZALEĐU I ULCINJU

Tokom dugogodišnjih sondažnih rekognosciranja na području Boke Kotorske, koja su obuhvatala područje Tivatskog zaliva, Grblja, Krtola i poluostrva Luštica¹ došlo se do zanimljivih podataka o praistorijskim lokalitetima na tom području (vidi kartu nalazišta), među kojima su i već nadaleko poznati nalazi iz tumula Mala Gruda (1970—1971),² pored koga su još istraženi tumuli Milovića gumno (1966) i Milovića lokve I i II (1969—1970).³ Sem toga, na nekoliko naselja koja smo sondažno istražili bila je otkrivena prais-torijska keramika, za koju smo u to vreme smatrali da pripada ranom gvozdenom dobu.⁴ Uz to, obišla sam i veliko područje u planinskom zaleđu Boke, gde je konstatovan veći broj lokaliteta u Grahovskom polju i Krivošijama, a takođe prikupljena izvesna količina keramike sa praistorijskih nalazišta.⁵ Pokazalo se da su planinski delovi oko Grbaljskog polja i na Luštici posuti velikim brojem kamenih tumula, uz dve veće zemljane humke u ravnici, blizu tivatskog aerodroma (Velja i Mala Gruda). Slična se situacija ponovila u polju Krivošijskom i na Grahovu,⁶ s tom razlikom što su se tamo sahranjivali pretežno pod zemljanim nasipima sa kameninu plaštom od sitnijeg šljunka i kamena.

Stanje istraživanja kultura bronzanog doba na području južnog Jadrana i njegovog užeg zaleđa u poslednjih desetak godina je

¹ *M. Parović-Pešikan*, 1977—1978, 19—67.

² *M. Parović-Pešikan* i *V. Trbuhović*, 1972, 129—141; *M. Parović-Pešikan*, 1976, 77—87.

³ *M. Parović-Pešikan*, 1967, 32—33; id., 1967a, 34.

⁴ *M. Parović-Pešikan*, 1977—78, 29—49.

⁵ *M. Parović-Pešikan*, 1980, 9—30. Na žalost, nisam ih mogla detaljnije opisati zbog meni neshvatljivog odbojnog stava ondašnjeg rukovodstva Republičkog zavoda za zaštitu spomenika Crne Gore na Cetinju.

⁶ *M. Parović-Pešikan*, 1980, T. I, 2—3; T. II, 4—5.

znatno napredovalo, naročito u pogledu proučavanja svih elemenata cetinske kulture na širem području Jadrana od Istre do severne Albanije. Ipak, veći deo materijala iz Boke Kotorske nije tom prilikom mogao biti sagledan, sve dok nije došlo do promena u datiranju materijala sa pristorijske gradine Gajtan kod Skadra,⁷ koji je nedavno podvrgnut kritičkom preispitivanju, tako da su slojevi I—III datirani u rano bronzano doba.⁸ Osim toga u najnovije vreme objavljeni su rezultati iskopavanja tumula u Crnoj Gori, koja su, iako ne u podjednako meri, doprinela novom proširenju saznanja o bronzanom dobu na ovom području.

Pre svega, to je preliminarni izveštaj M. Primas⁹ o iskopavanjima tumula Velja Gruda, započetim 1988. g. od strane Odeljenja za arheologiju Univerziteta u Bernu, uz pomoć lokalnog Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora i učešće njegovog direktora J. Martinovića. U njemu je najveća pažnja posvećena pitanjima stratigrafije tumula i analizi metalnih nalaza iz najstarijeg groba, sličnog po svojoj konstrukciji, načinu sahranjivanja i nekim nalazima, centralnom grobu iz Male Grude. Znatna razlika je, međutim, u tome što je Velja Gruda otkopana u potpunosti, pa je samim tim i dala izuzetno mnogo podataka koji su u Maloj Grudi izostali. Pokazalo se da se u Veljoj Grudi iznad prvobitno zemljanog tumula, približne visine kao i Mala Gruda, pojavljuje debeo sloj kamena (1,80 m), koji nije zabeležen u Maloj Grudi, sa brojnim sahranjivanjima iz ranog bronzanog doba, što je dalo osnova za pretpostavku da je u pitanju sekundarni kameni tumul. Dalje, u starijem zemljanom tumulu otkrivena su čak tri centralna groba, postavljena jedan iznad drugog, različiti po konstrukciji, od kojih je mlađi grob 3 bio na gornjoj ivici zemljanog nasipa i sadržavao je više skeleta. Grob 2, oko 2 m dublje, takođe sa višestrukim sahranjivanjima, ukopan je ispod kamene konstrukcije, a sazidan je od kamenih blokova prekrivenih pločama. Ova konstrukcija odgovara načinu sahranjivanja u tumulima cetinske kulture ranog bronzanog doba na području severnog i centralnog dela Jadrana. Najstarije sahranjivanje (grob 1) izvršeno je, kao i u Maloj Grudi, u kamenom sanduku — cisti, ukopanom u zemlju. U njemu se nalazilo samo jedno, donekle poremećeno, sahranjivanje mladića položenog na leđa sa rukama i nogama okrenutim nalevo, pored koga je nađeno više metalnih predmeta i jedna keramička šolja sa urezanim ornamentima, potpuno očuvana, za razliku od keramike iz Male Grude.¹⁰ Jedna

⁷ B. Jubani, 1972, 409—450.

⁸ B. Govedarica, 1986, 75—86. Na osnovu te analize on smatra mogućim da najznačajniji sloj ovog naselja (I) svrstava u nalaze ljubljanskog tipa, dok slojevi II i III, stratigrafski nesigurni i jako izmešani, prikazuju materijal iz početka rane bronzne (Malić IIIa), pa do kraja bronzanog doba (Malić IIIId); *Ib.*, 84; B. Govedarica, 1989, 182 i 191—192.

⁹ M. Primas, 1992, 47—55.

¹⁰ *Ib.*, Abb. 3. Kako ta šolja nije detaljnije prikazana, teško je suditi o opravdanosti autorkine tvrdnje o potrebnom revidiranju rekonstrukcije oblika šolje iz Male Grude.

bronzana pločasta sekira ima blisku paralelu među nalazima iz naselja Malić IIa,¹¹ dok jedan od tri bronzana noža sa jezičkom bez zakivki za pričvršćivanje ima sličnosti sa primercima iz naselja Ig u Ljubljanskom Barju.¹²

Međutim, ono što je najzanimljivije, zbog mogućnosti preciznijeg datiranja i povezivanja oba tivatska tumula, jesu zlatne karike, pronađene u Veljoj Grudi, iz potiljačnog dela lobanje,¹³ dok su u Maloj Grudi iste karike nađene na čelu, o čemu svedoče otisci na kostima prednjeg dela lobanje. U jednom i u drugom slučaju u pitanju su ukrasi za kosu (Lockenring), pre nego naušnice ili neki sličan nakit, tako da su verovatno bile ili upletene u kosu ili našivene na traku, kako pretpostavlja M. Primas.¹⁴ Karike iz Velje Grude uključuju dva veoma slična tipa od kojih je jedan identičan sa karikama iz Male Grude, a drugi — sa onima iz groba R 16 na Leukadi. Ove poslednje su i pre bile poznate u nalazima iz kompleksa Troja IIg, kao i iz nekropola u Transilvaniji (Ampoica) i u severozapadnoj Bugarskoj (Trnava).¹⁵ Karike tipa Mala Gruda, koje smo svojevremeno opredelili kao priveske, smatrajući ih za delove dijademe našivene na traku, predstavljaju nešto razvijeniji oblik u poređenju sa tipom Leukada, s obzirom da se njihovi završeci ne preklapaju, nego se jedan kraj završava dodatnim ukrasnim elementom u obliku pećurkastog završetka. Iako hronološki odnos između ova dva srodna tipa karika još nije utvrđen, činjenica je da se na nekim oblicima igala i spiralnih narukvica iz Troje IIg i grobova na Leukadi mogu videti slični završeci, na šta sam već imala priliku da skrenem pažnju.¹⁶ Zbog ove tipološke razlike, kao i nešto većih dimenzija privezaka iz Male Grude u odnosu na one istog tipa iz Velje Grude, možda bi se mogla pretpostaviti neka hronološka razlika među njima. Mislim da će o tome jasnije odgovor dati keramički nalazi iz tumula Velja Gruda.

Neka zapažanja u vezi sa iskopavanjima kamenih tumula kod Riječana u Nikšićkom kraju¹⁷ ukazuju na izvesne sličnosti kako u formiranju nasipa tumula, tako i u grobnim konstrukcijama sa tumulima iz Boke Kotorske. Tako je način zidanja kamenog prstena i centralne kamene konstrukcije u tumulima 1 i 3 blizak onom iz tumula Milovića Gumno kod sela Vranovića, dok se u gomili 3 nalazila još i plitka grobna raka uz čije zidove su postavljene ploče kamenog sanduka — ciste, kao što je slučaj u Maloj i Veljoj Gru-

¹¹ N. G. L. Hammond, 1974, 130, fig. 1, a.

¹² P. i J. Korošec, 1969, T. 105, 9—11.

¹³ M. Primas, op. cit., Abb. 5, 1.

¹⁴ *Ib.*, 52.

¹⁵ Za nalaz iz nekropole Ampoica, vidi: H. Ciugudean, 1991, 92, Abb. 20, 4—5, dok za nalaz iz Trnave — G. I. Georgiev, 1982, 192, Abb. 2, 2. Ovim nalazima se može dodati i jedna karika iz nekropole Mokrin: M. Girić, 1971, 100, T. XXXVI, 2 (grob 123).

¹⁶ M. Parović-Pešikan, 1985, 20, nap. 7.

¹⁷ Č. Marković, 1992, 203—209.

di. Nažalost, u ovim grobovima skoro da nije bilo keramičkih nalaza, osim jedne cele i jedne fragmentirane šolje sa visokom »čekićastom« drškom, o čemu ćemo govoriti kasnije.

Novi nalazi, uz određene praznine u ranijim publikacijama, naročito nedovoljno jasna determinisanost keramičkih nalaza učinili su neophodnim ponovno sagledavanje i eventualnu reviziju materijala iz naselja u Boki i njenom zaleđu, a dodaćemo i pojedinačne nalaze iz naselja u okolini Grahovskog polja, kao i keramiku iz ruzeže u Nikšiću sa lokaliteta Velika Orlina.

Keramički materijal iz nasipa tumula Mala Gruda dosad nije detaljno analiziran, a može poslužiti kao osnova za izdvajanje nekih karakterističkih oblika i faktura poznatih na širem prostoru južnog Jadrana. Među keramikom iz nasipa skoro da nema ukrašenih primeraka, osim nekoliko fragmenata grubih posuda ukrašenih plastičnim trakama sa otiscima prstiju (sl. I, 9), dok samo jedan fragment nosi tragove slikane dekoracije (sl. I, 16). Najveći deo od ukupno tridesetak inventarisanih fragmenata pripada grubo radenim posudama čija je faktura slična posudama iz centralnog groba (oko 50%). Za nju je karakteristično neujednačeno pečenje, zbog čega se javlja specifična slojevitost gline, koja je iznutra, odn. u prelomu tamnosive ili sivocrne boje, dok je na površini crvenkastomrka ili crvena. Osim toga javljaju se i fragmenti grube i peskovite gline, ali ujednačeno crvene boje pečenja (oko 15%), kao i sive boje (oko 12,5%). Pretežni deo posuda je veoma debelih zidova — od 0,7/0,8 do 1,4 cm.

Od karakterističnih oblika se mogu izdvojiti sledeći tipovi:

— Zdela koničnih zidova i izrazito profilisanog prstenastog dna, bez tragova dekoracije (sl. 1, 2). Slično dno veoma debelih zidova konstatovano je na naselju Greben u Grahovskom polju (sl. 3, 1),¹⁸ kao i jedan fragment oboda i trbuha konične zdele, čiji je oblik i faktura slični zdeli iz centralnog groba tumula Mala Gruda, sa lokaliteta Meteriz u Bari Grahovskoj (sl. 3, 2). Obod i deo trbuha zdele sa naselja Greben, međutim, prikazuje loptasti oblik sličan nekim zdelama iz pećine Odmut u kanjonu Pive.¹⁹

— Fragmenti oboda lonaca ukrašenih kosim ubodima duž ruba, od kojih jedan ima svojevrsnu talasastu konturu (sl. 1, 3), kakve nalazimo u praistorijskom naselju na tvrđavi u Skadru (Albanija).²⁰

— Fragmenti oboda velikih lonaca dekorisani plastičnom trakom sa okruglim ubodima (sl. 1,9), koji se javljaju i u pećini Odmut kod Plužina u sloju VIb (sl. 4, 4).²¹

¹⁸ M. Parović-Pešikan, 1980, 25, sl. 5,1. Na ovom naselju najveći deo keramičkih fragmenata, slično onima iz nasipa tumula Mala Gruda pripada gruboj fakturi neujednačeno pečene, spolja crvenkastomrke boje blago zagladene, a u prelomu tamne, skoro crne.

¹⁹ C. Marković, 1985, T. T. XIX, 4; XXV, 4.

²⁰ B. Govedarica, op. cit., T. XLIV, 4, s. 183; F. Prendi, 1982, 3, 1.

²¹ B. Govedarica, op. cit., T. LXIII, 2; F. Prendi, op. cit., Abb. 3, 3 i 5.

Osim toga treba spomenuti fragment oboda duboke blago košične zdele, iznutra zadebljan (sl. 1, 11), kakve takođe nalazimo među repertoarom keramičkih oblika u pećini Odmut.²²

— Veće plitke zdele, tipa tepsije ili tave, ravnog dna i kosih zidova (sl. 1, 1—1a), po svojoj profilaciji veoma bliske tzv. »ti-ganjima« kikaladskog tipa, poznatim na mnogim ranoheladskim naseljima (Eutresis, Lerna).²³ Treba reći da je sličan oblik, ali znatno manjih dimenzija, konstatovan i na naselju Otišić — Vlake kod Sinja (Dalmacija), a takođe i u naseljima Gajtan I—II i Malić IIIa u Albaniji.²⁴ Ovde je taj tip zastupljen sa više fragmenata, pa se može govoriti bar o 2—3 posude istog oblika (sl. 1, 3).

Nekoliko drški, među kojima je jedna karakterističnog rogljastog tipa podignute visoko iznad oboda (sl. 1, 6—6a) tipične su za III sloj naselja Gajtan,²⁵ što možda potvrđuje opasku S. Dimitrijevića²⁶ o mogućem postojanju naknadnog kasnijeg sahranjivanja, možda sa spaljivanjem, ako se setimo jakog sloja paljevine na nivou oko 2 m dubine, gde je bio koncentrisan veći broj keramičkih fragmenata. Drugi oblik drški pojavljuje se na lokalitetu Greben, (sl. 3, 9) kao i među keramikom sa gradine Velika Orlina iz zbirke Cetinskog muzeja. To su horizontalne drške trouglastog ili pravougaonog oblika (sl. 5, 11), ponekad vertikalno probušene (sl. 5, 3—3a i 8), a postavljene ukoso u odnosu na trbuh posude, kako se vidi na primeru potpuno očuvanih lonaca iz tumula I kod Ograda (sl. 4, 7—8) ili iz tumula VIII u Ljubomiru. Ove posude spadaju u početni period ranog bronzanog doba, a javljaju se u istočnoj Hercegovini (Ljubomir),²⁷ Crnoj Gori i u dolini Neretve (Ograde).²⁸ Pored toga treba spomenuti stari nalaz, još iz prošlog veka, otkopan na naselju Souk bunar kod Sarajeva.²⁹ Jedan fragment oboda velikog suda debelih zidova, po fakturi sličan zdelama sa lokaliteta Velika Orlina, mogao bi eventualno pripadati takvom loncu, tim pre što sa istog nalazišta potiče ei jedna veća jezičasta drška analognna onima na posudama iz Ljubomira i Ograda (sl. 5, 11).

Ornamenti koje nalazimo na fragmentima iz naselja Greben (sl. 3, 1—3, 9—11) izvedeni su sitnim urezima i bockanjem štapića, po čemu su slični načinu ukrašavanja raširenom u keramici iz pećine Odmut (sl. 4, 11 i 14). Međutim, s obzirom na slabu očuvanost

²² Č. Marković, *op. cit.*, 42—43, T. XXIX, 3.

²³ J. L. Caskey, 1960, 137, f. 4 (III 16); H. Goldman, *op. cit.*, 108, fig. 143.

²⁴ B. Govedarica, *op. cit.*, T. XVIII, 9; F. Prendi, 1982, 206, Abb. 2; B. Jübani, *op. cit.*, 420, pl. IX, 5.

²⁵ B. Govedarica, 1986, T. III, 4.

²⁶ S. Dimitrijević, 1979, 322 i 324.

²⁷ B. Čović, *op. cit.*, sl. 12, 11.

²⁸ I. Marović, 1980, 69, sl. 26—27. Zanimljivo je da se isti oblik lonca sa dve pravougaone jezičaste drške ispod oboda pronašao u spaljenom grobu na lokalitetu Varoš kod Prilepa, a datiran je takođe u rano bronzano doba: B. Kitanoski, 1987, 32—33, sl. 3.

²⁹ F. Fiala, 1893, 44, fig. 7.

ovih odlomaka skoro je nemoguće utvrditi neke motive, osim troglova izvedenih ubodima ili žigosanih ornamenata (sl. 3, 10—11).

Povezivanje sa keramikom faze IIIa u naselju Malić ili sa pećinom Odmut upućuje na pripadnost keramike iz nasipa tumula Mala Gruda najstarijem horizontu ranog bronzanog doba, gde kasnoeneolitski substrat još dominira, a njegove osobine skoro da uenajaju karakterističnih crta ljubljanske kulture, gde se ovaj tumul obično svrstava.³⁰ Oblici nalik na tzv. »tiganje« kikaladskog tipa, koji su na srednjojadranskom području sporadični, u južnojadranskoj grupi se javljaju kao redovna pojava, iako ne previše brojna, što najverovatnije može poslužiti kao potvrda stranog (egejskog) porekla ovog keramičkog oblika. Istovremeno te posude upućuju na tipološku i hronološku vezu sa ranoheladskom keramikom EH II perioda, odn. pre početka EH III perioda, kada se, kako se smatra, formiraju kulaure ranog bronzanog doba na istočnom Jadranu.

Keramika iz praistorijskih naselja u Boki Kotorskoj razlikuje se od nalaza iz nasipa tumula Mala Gruda i keramike sa Grahovskog polja, koja bi, na osnovu navedenih analogija, pripadala početnoj fazi ranog bronzanog doba, isto kao i šolja iz tumula Milovića gumno, koju B. Govedarica stavlja u precetinski facijes (sl. 2, 5).³¹ Veoma verovatno da je iz istog doba i sahranjivanje iz tumula Milovića lokve II, gde su u kamenom sanduku otkriveni ostaci dečjeg skeleta sa nekoliko probušenih morskih školjki od ogrlice.³²

Što se tiče keramike sa naselja u Grbaljskom polju, najviše materijala je konstatovano na lokalitetima Sveti Luka u Krtolima i Pjaca, koja su se nalazila na uzvišenjima ili na obroncima planina iznad polja. Keramika je grube fature, nedovoljno pečena, sa dosta grubih primesa, koja je po pravilu crveno pečena i slabo uglučana. Fragmenti ove fature po pravilu pripadaju većim posudama tipa urne vertikalnog ili levkastog oblika grla, ravnog dna i okruglih masivnih drški postavljenih na najširem delu trbuha (sl. 2, 1—2), Sveti Luka; sl. 2, 3, Pjaca). Sličnu profilaciju oboda i grla nalazimo u naselju Gajtan,³³ kao i u naselju Badhera u Južnoj Albaniji,³⁴ što odgovara fazi Malić IIIa, odn. kasnom bronzanom dobu.

Osim toga se javljaju nekoliko tipova zdela, uglavnom sa trakastim drškama, iako ima i masivnih drški. Najzanimljiviji su poluloptaste šolje sa vertikalnom trakastom drškom koja se završava oštrim ispustom nešto iznad oboda sa lokaliteta Pjaca,³⁵ ili sa malom trakastom drškom postavljenom odmah ispod oboda, sa lokaliteta Sv. Luka, (sl. 2, 14).³⁶ obe izrađene od peskovite glire sa

³⁰ B. Govedarica, 1989, 178—181; S. Dimitrijević, 1979, 321.

³¹ B. Govedarica, 1989, T. XLV, B.

³² M. Parović-Pešikan, 1977—78, 26, sl. 6, 5.

³³ M. Korkuti, 1982, Abb. 11, 10—12.

³⁴ V. Jubani, op. cit., T. XII, 6, 8.

³⁵ M. Korkuti, 1982, Abb. 11, 10—12.

³⁶ M. Parović-Pešikan, 1979, 52, sl. 28, 6.

³⁶ *Ib.*, sl. 28, 10.

mного primesa kvarca i sitnih kamenčića, često vidljive na površini koja je crvenkaste boje ili tamnih tonova. Neki od njih su dobro uglačani, kao npr. pomenuta šolja iz Pjace, koja je skoro crne boje. Ovi tipovi verovatno su nastavak starijih oblika šolja jer se naslanjaju na neke tipove iz kasnijih faza ranog bronzanog doba. U tom smislu je interesantan još jedan tip šolje iz Sv. Luke, takođe poluloptastog oblika sa drškom podignutom visoko iznad uvučenog oboda,³⁷ koja ima neke paralele u keramici kasnog bronzanog doba sa naselja Varvara.³⁸ Među ostalim fragmentima značajan je nalaz fragmenta plitkog tanjira ravnog dna i vertikalnih strana sa lokaliteta Pjaca (sl. 2, 15),³⁹ koji, kako po obliku, tako i po gruboj fakturi, gline i spolja uglačanoj površini, podseća na već pomenute »tiganje«, ali je tanjih zidova i manjih dimenzija.

Od ostalih oblika izdvajaju se fragmenti oboda veće vaze sa kratkim cilindričnim vratom i dve drške, koja ima sličnosti sa tipičnim za cetinsku kulturu oblikom, obično ukrašenim urezanim ornamentima.⁴⁰

Veoma neobičan oblik predstavlja deo dna posude sa delimično očuvanim nožicama-podupiračima koji bi se eventualno mogao rekonstruisati kao nisko postolje sa tri (?) nožice nalik na neku vrstu žrtvenika (sl. 2, 10).⁴¹ Ovaj primerak, kao i ranije pomenuta šolja sa rogljastom trakastom drškom, uz zdelu nalik na tiganje, možda ukazuju na moguće prisustvo u naselju Pjaca starijeg sloja, koji se nije mogao fiksirati stratigrafski ni na jednom otvorenom naselju u Boki Kotorskoj, kao ni u Grahovu, zbog veoma jake erozije zemljišta izazvane silnim ispiranjem za vreme jakih kiša.

Isti utisak se stvara prilikom razmatranja ornamentalnih fragmenta, ukrašenih nalepljenim trakama sa otiscima prstiju ili štapića (sl. 2, 7—8, 11—12),⁴² uglavnom sa Pjace, koji su bliski sličnim fragmentima iz nasipa tumula Mala Gruda (sl. 1, 4, 9, 17).

Uz ranije pomenute fragmente sa naselja Velika Orlina skrećućemo pažnju još na fragment oboda veće posude sa manjom potkovičastom drškom neposredno ispod oboda (sl. 5, 1), kao i na jedan fragment trbuha sa delimično sačuvanom velikom potkovičastom drškom (sl. 5, 5). Ovakva vrsta drški poznata je u tumulima otkrivenim u donjem toku Neretve na lokalitetu Bila Vlaka, koje je I. Marović⁴³ datirao u vreme srednjeg bronzanog doba. Slične drške pokrivene otiscima prstiju poznate su na gradini Privala, koju

³⁷ *Ib.*, sl. 28, 7.

³⁸ *PJZ IV, T. LVIII, 4*, koja se od primerka iz Sv. Luke razlikuje jedino profilacijom razgrnutog oboda. Up. takođe: *B. Jubani, op. cit., T. IX, 4*, za profilaciju uvučenog oboda, ali sa horizontalnom drškom.

³⁹ *Ib.*, sl. 28, 9.

⁴⁰ *Ib.*, sl. 28, 1—1a. Up. sa neukrašenim primercima iz Bajagića, tum. 8 i iz Ograda, tum. i: *PJZ IV, T. XXX, 8—9*.

⁴¹ *Ib.*, sl. 27, 13.

⁴² *Ib.*, sl. 27, 10, 12, 14—15.

⁴³ *I. Marović, 1980, sl. 49, 4; 50, 6.*

B. Govedarica⁴⁴ stavlja u dinarsku kulturu, a predstavlja nastavak razvoja cetinske kulture. Na istom lokalitetu nađen je veći fragment trbuha lonca ukrašen reljefnom talasastom trakom, ukrašenom kružnim udubljenjima, koji uveliko podseća na ornamentiku keramike iz tumula u dolini Neretve (Bila Vlaka).⁴⁵ Identičnu ornamentiku srećemo na jednom fragmentu iz Velike Orline (sl. 5, 10).

Verovatno istom vremenskom periodu pripada šolja sa drškom koja se završava visokim spljoštenim šiljkom iz tumula u Riječanima nedaleko od Vilusa (sl. 5, 2).⁴⁶ Ona je skoro istovetna šolji iz tumula Kmeta u Albaniji,⁴⁷ s tom razlikom što ova ima dve takve drške.

Na kraju želimo da prikazemo nekoliko fragmenata iz iskopavanja na lokalitetu Stari Grad u Ulcinju 1969. godine, koja sam imala prilike da posetim u toku radova (sl. 6). Keramički materijal prikazuje nesumnjivu tipološku srodnost sa nalazima iz Boke Kotorske i njenog zaleđa. Nažalost, ni ovde nema jasnijih stratigrafskih podataka, sem zapažanja u terenskom inventaru da je ova keramika nađena »ispod rimskog sloja«.

Završavajući naše izlaganje, ostaje samo da podvučemo da keramički materijal sa praistorijskih lokaliteta u Boki Kotorskoj i njenom zaleđu, bez obzira na priličnu oskudnost materijala, daje mogućnost da se prati razvoj kultura bronzanog doba od samih početaka, pa do kasne bronzne i prelaza ka gvozdenom dobu:

— Kasnoeneolitskom substratu ranog bronzanog doba pripadaju svakako najstarija sahranjivanja u tumulima Velja i Mala Gruda, a neki njegovi elementi konstatovani su na naseljima Greben i Meteriz u Grahovskom polju;

— Početak ranog bronzanog doba posvedočen je na materijalu iz naknadnih sahranjivanja u tumulu Velja Gruda, a možda i u tumulu Mala Gruda, zatim u tumulu Milovića gumno, a verovatno i Milovića lokva II, isto kao i iz naselja Pjaca (Grbalj) i Velike Orline kod Nikšića.

— Keramički materijal sa elementima srednjeg i kasnog bronzanog doba zabeležen je u tumulu iz Riječana, kao i u naseljima: Velike Orline, delimično u naseljima Pjaca i Kašljavac (Grahovsko polje), kao i na Svetom Luki u Krtolima.

Na ovom poslednjem ipak dominira keramika iz gvozdenog doba, slično kao na Kašljavcu i na naselju Gomilica u Grbaljskom polju, gde se pored grube ilirske keramike nalaze veoma brojni keramički fragmenti helenističkog doba, pretežno amfore, a takođe ponešto slikane i firnisane keramike iz III—I veka st.e.

⁴⁴ B. Govedarica, 1989, T. XXXIII, 6.

⁴⁵ I. Marović, *op. cit.*, 92, s. 49, 2, i 50, 3.

⁴⁶ Č. Marković, 1992, 203—209, T. I, 1 i 5.

⁴⁷ B. Govedarica, *op. cit.*, XLVIII, 1.

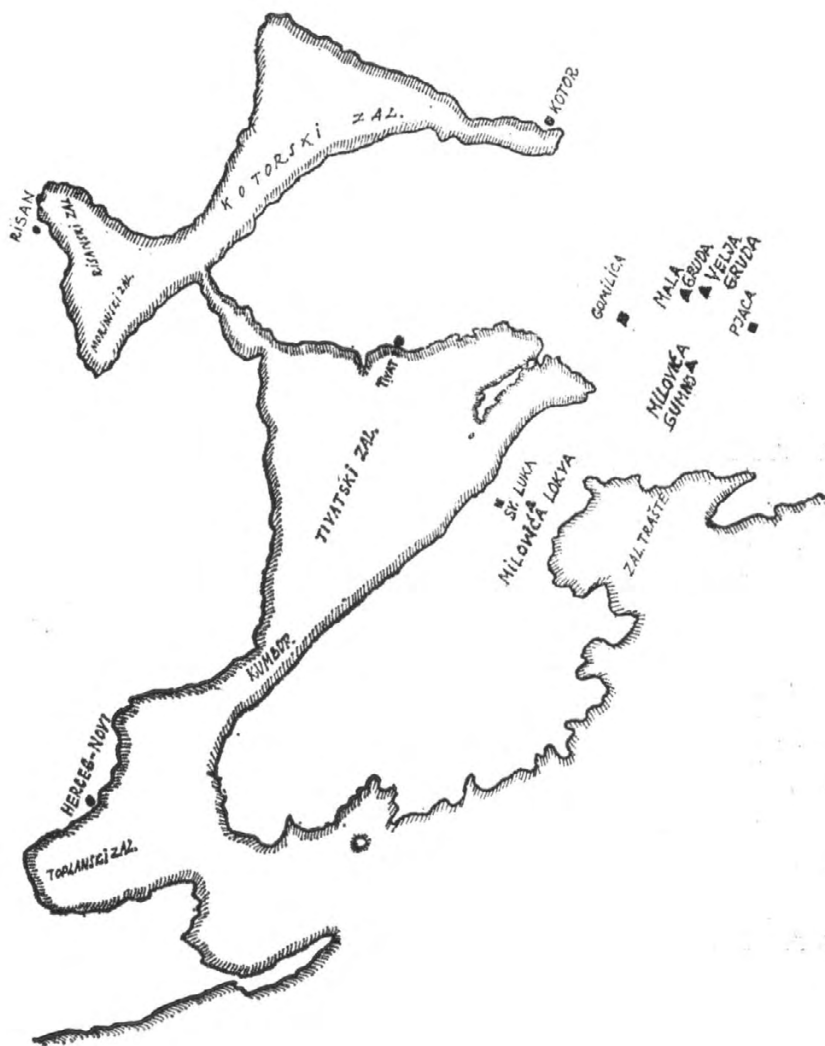
LITERATURA

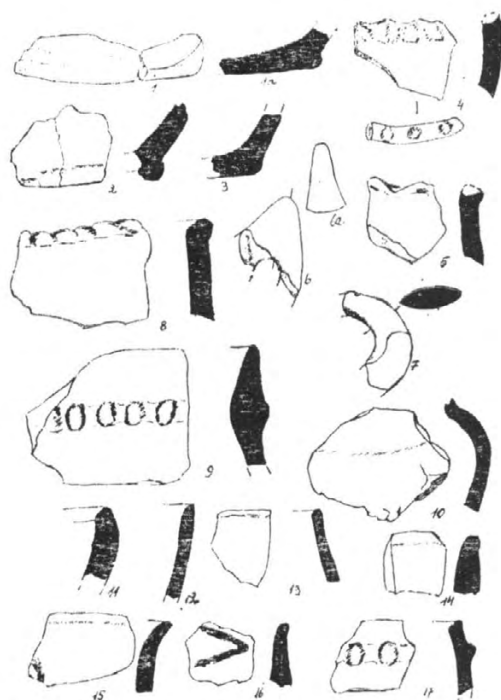
- J. L. CASKEY, 1960 — J. L. Caskey, The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29/2 (1960), 126—167.
- H. CIUGUDEAN, 1991 — H. Ciugudean, Zur fruehen Bronzezeit in Siebenbuergen von Ampoita, jud. Alba, *Pr. Z.* 61/1 (1991), 79—114.
- S. DIMITRIJEVIĆ, 1979 — S. Dimitrijević, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks; Ljubljanska kultura, ili dalji život vučedolske baštine, u: *PJZ* III, Eneolitsko doba, Sarajevo 1979.
- F. FIALA, 1893 — F. Fiala, Sobunar bei Sarajevo, *WMEH* I (1893), 39—54.
- G. I. GEORGIEV, 1982 — G. I. Georgiev, Die Erforschung der Bronzezeit in Nordwestbulgarien, S. O. Europa zwischen 1600—1000, vor Chr., Berlin 1982, 187—202.
- M. GIRIĆ, 1971 — M. Girić, Mokrin — Nekropola ranog bronzanog doba I, Beograd, 1971.
- H. GOLDMAN, 1931 — H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia, Cambridge, Mass., 1931.
- B. GOVEDACIRA, 1986 — B. Govedarica, Problem: datacije naseija Gajtan i neka pitanja kulturnih odnosa na ilirskom području u kasnom eneolitu i starijim fazama bronzanog doba, *Godišnjak CBI*, XXIV/22 (1986), 75—86.
- B. GOVEDARICA, 1989 — B. Govedarica, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Sarajevo 1989.
- N. G. HAMMOND, 1974 — N. G. Hammond, The Tumulus-Burials of Leucas and their Connections in the Balkans and Northern Greece, *BSA*, vol. 69 (1974), 129—144.
- B. JUBANI, 1972 — B. Jubani, La céramique illyrienne de la cité de Gajtan, *Iliria* II (1972), 409—450.
- B. KITANOSKI, 1987 — B. Kitanoski, Eden prilog za bronzano vreme na Pelagonija, *MAA*, 7—8 (1987).
- M. KORKUTI, 1982 — M. Korkuti, Die Siedlungen der Spätenbronze- und fruhen Eisenzeit in Sudwest-Albanien, S. O. Europa zwischen 1600—1000. Jahrhundert vor Chr., Berlin 1982, 235—253.
- Č. MARKOVIĆ, 1985 — Č. Marković, Neolit Crne Gore, Beograd 1985.
- Č. MARKOVIĆ, 1992 — Č. Marković, Rezultati istraživanja nekoliko kamenih gomila u severozapadnom delu Crne Gore, *Zb. Nar. muzeja* XIV/1 (1992), 203—209.
- I. MAROVIĆ, 1980 — I. Marović, Prähistorijska istraživanja u okolici Narone, Znanstveni skup »Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka«, Split 1980, 45—104.
- M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, 1976 — M. Parović-Pešikan, Tivat, gomile kod Milovića gumna — ilirske humke, *Arh. pregled*, 9/1967, 32—33.
- M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, 1967a — M. Parović-Pešikan, Tivat, gomile kod Milovića lokve, *Arh. pregled*, 9/1967, 34.
- M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, i V. TRBUHOVIĆ, 1972 — M. Parović-Pešikan i V. Trbuhović, Iskopavanja tumula Mala Gruda u Tivatskom polju, *Starinar* XXII (1972), 129—141.
- M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, 1976 — M. Parović-Pešikan, Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza sa Egejom, *Materijali SADJ* XII, Zadar, 1976, 77—87.
- M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, 1977—1978 — M. Parović-Pešikan, Arheološka istraživanja u Boki Kotorskoj, *Starinar* XXVIII/XXIX (1977—1978), 19—67.
- M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, 1980 — M. Parović-Pešikan, Planinsko zaleđe Rizinijuma, Arheološke beleške iz Grahova, Krivošija i Cuca, Beograd — Nikšić, 1980.
- M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, 1985 — M. Parović-Pešikan, Neki novi aspekti širenja egejske i grčke kulture na Balkanu, *Starinar*, n.s., XXXVI (1985), 19—49.

PJZ IV — Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV: Bronzno doba, Sarajevo 1983.

F. PRENDI, 1982 — F. Prendi, Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien, S. O. Europa zwischen 1600. und 1000. vor Chr., Berlin 1982.

M. PRIMAS, 1992 — M. Primas, Velika Gruda. Eine Grabhügel des III und II Jahrtausends v. Chr. in Montenegro. Archaeologisches Korrespondenzblatt, 22 (1992), 47—55.

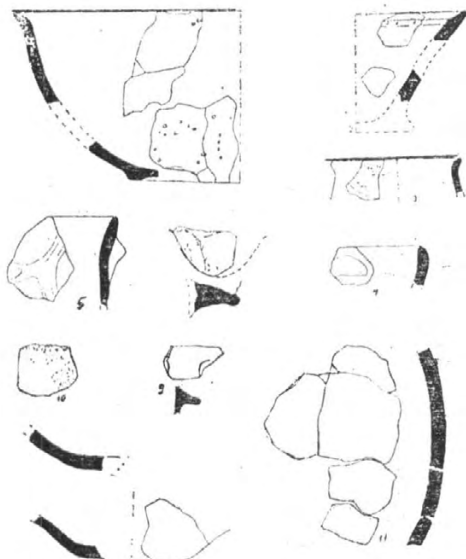

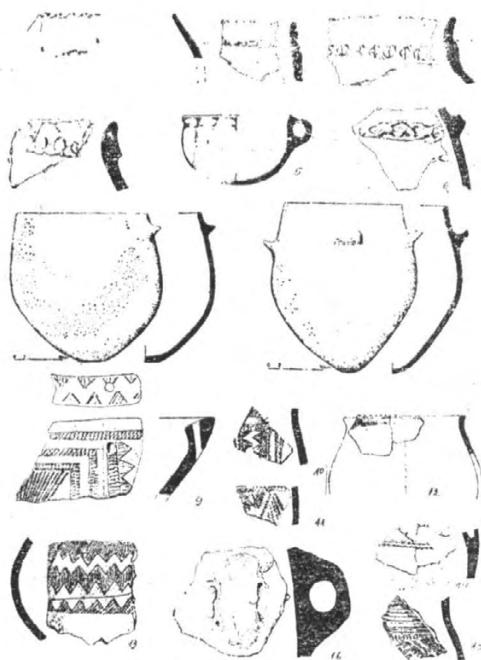
Sl. 1 — Mala Gruća, keramika iz nasipa.

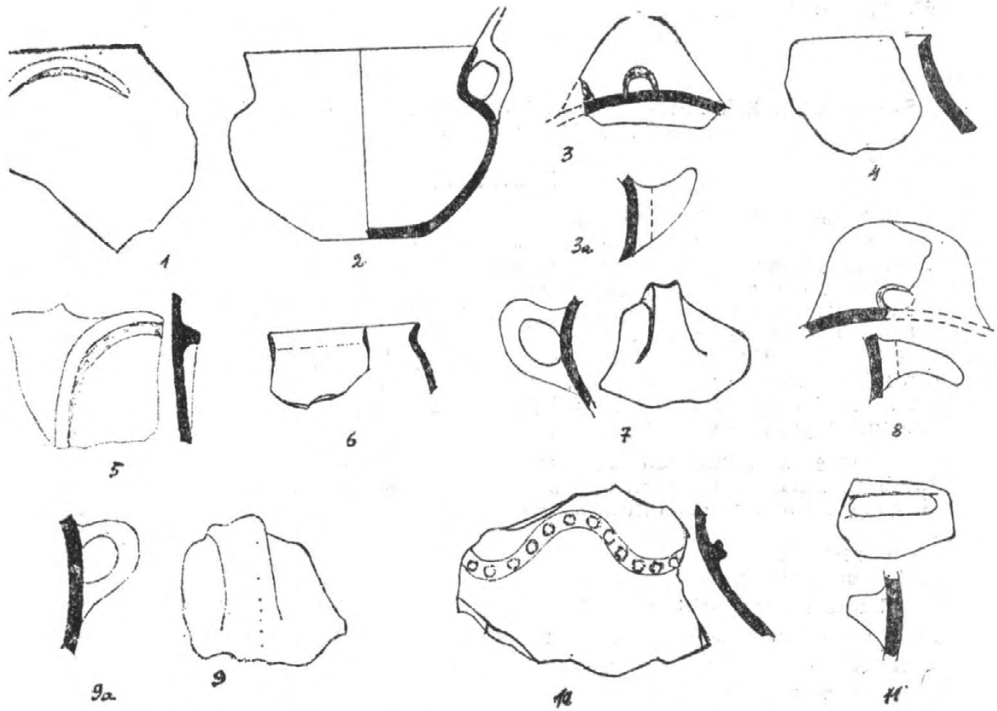
Sl. 2 — Keramika iz naselja u Boki Kotorskoj: Sv. Luka — 1--2, 4, 9, 11; Pjaca — 3- 6--8, 10--13, 15--16; Tumul Milovića gumno — 5.

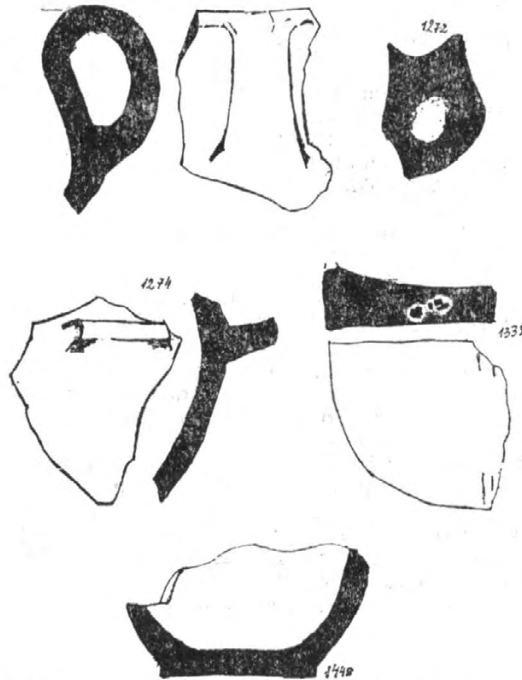
Sl. 3 — Keramika iz Grahovskog polja: Greben — 1, 3—4, 6—8, 10—11; Bara Grahovska — 2; Kašljavac — 5, 9.

Sl. 4 — Pećina Odmut — 1—6, 10—15; Ograđe, tumul I — 7—9 (prema: Č. Marković, 1985. i I. Marović, 1980).

Sl. 5 — Velika Orlina — 1, 3—3a, 4—11; Riječani, tumul — 2.

Sl. 6. — Ulcinj/Stari Grad: Keramika ispod rimskog sloja.

M. Parović-Pešikan
Institute of Archeology, Belgrade

SOME OBSERVATIONS ABOUT PREHISTORICAL SITES IN BOKA KOTORSKA AND ITS HINTERLAND

Summary

From 1966 to 1973 and between 1978 and 1980 considerable sounding prospecting have taken place on the southern coast of Boka Kotorska and in its hinterland. Some *tumuli* were explored during that period, among which also wellknown *tumulus* Mala Gruda (1970—1971), as well as the *tumuli* on the sites of Milovića Gumno (1966) and Milovića lokve I and II (1969—1970). On several sounded sites some prehistoric pottery was discovered (Sveti Luka, 1968—1969; Gomilica, 1966—1967; Pjaca, 1973), at the time considered to come from Iron Age. Later on, the prospecting have spread to the area of Grahovsko and Krivošijsko polje, and partly Cuće, where certain amount of pottery was also collected from prehistoric sites.

Since then, the state of exploration of Bronze Age in the area of Southern Adriatic has shown considerable progress, especially as to studying all elements of Cetina culture, as well as its Late Halcolithic substratum on the wider area of Adriatic, from Istria to Northern Albania. Yet, larger part of the material from Boka Kotorska could not have been appropriately presented until the significant reexamination of the material coming from level I—III of the site Gajtan near Skadar (Govedarica, 1986), which has enabled us to reexamine the datation of the pottery material from Boka Kotorska, to which we have added more recent material found on sites in Grahovsko polje, as well as the pottery from the collection of Museum in Nikšić.

On this occasion we shall also consider the pottery material coming from the deposit of the *tumulus* Mala Gruda, which has not been thoroughly analyzed until now, but it can help classifying some particular shapes and textures significant for our topic (fig. 1). We have also analyzed the pottery from the sites of Greben (fig. 3) in Grahovsko polje and Velika Orlina near Nikšić (fig. 5), as well as from the sites of Pjaca and Sveti Luka in Tivat-sko polje (fig. 2). It has shown that the material from Greben and Velika Orlina rather resembles, on one hand, the pottery from the deposit of the *tumulus* Mala Gruda, as well as the material from level VI in Odmut cave, but on the other hand it resembles the material from the *tumuli* from Neretva valley (Ograde, fig. 4). The same can be said for the pottery from the site of Pjaca (fig. 2), particularly regarding the decoration of the vessels, consisting of relief bands with finger impresses, and the shapes of hemispherical and conical bowls, as well as the particular shallow bowl with plain bottom and vertical or oblique sides, corresponding to the cycladic form of so called »frying pan«. Such bowls were found not only within the deposit of the *tumulus* Mala Gruda (fig. 1, 1a, 3), but also on the site of Pjaca (fig. 2, 11—15), as well as on the site of Otišić — Vlaka in Middle Dalmacia. This form of vessels is dated in Aegea to the EH II period, while on the Albanian sites (Gajtan and Malić) it is dated to the Malić III a-b phase (Prendi, 1982). It should be said that the materijal from the site of Greben, regarding its decoration, shows more resemblance to the material from the site of Greben, regarding its decoration, shows more resemblance to the material from Odmut cave (fig. 3, 1, 9—11). The pottery from the sites of Sveti Luka, Velika Orlina and others shows also some forms of decoration that come to the more recent period, like big horse-shoe shaped handles (fig. 5, 4), wave relief bands with finger impresses (fig. 3, 5; 5, 10), or a very particular shape of the urn with curved handles (Sveti Luka, Pjaca — fig. 2, 1—3), which can be dated to the period of Late Bronze Age, although it

keeps some features coming from Middle Bronze Age, which correspond to the Malić IIIrd period in Albania. There is no doubt, however, that on the sites on this period we can also find various shapes typical for the advanced Iron Age, together with numerous fragments of Hellenistic and Roman amphoras from III—I cent. B.C. and I cent. A. D., as well as scarce fragments of painted »Gnathia« style pottery (Kašljavac in Grahovo, Gomilica, Sveti Luka).

In short, we can say that the material from prehistoric sites in Boka Kotorska and its hinterland shows continual development from the beginning of the Late Hæcolithic and early phases of Bronze Age to the Late Bronze Age and the arrival of the Iron Age.

